

AZ IPAR SZEREPE A „SZOCIALISTA” GAZDASÁG- ÉS TERÜLETFEJLESZTÉSI POLITIKÁBAN

(The role of industry in the „socialist” economic- and regional development policy)

BARTA GYÖRGYI

Már közhely számba megy az a megállapítás, amely a szocialista gazdaságfejlesztést az ipar, ezen belül is a nehézipar fejlesztésével azonosítja. Teljesen nyilvánvaló, hogy a területfejlesztési politika is a szocialista gazdaságfejlesztés elképzeléseit vette át; a térbeli különbségek kiegyenlítését az elmaradott térségek iparfejlesztésével látta elérhetőnek. Gondoljunk csak a 60-as évek elején megfogalmazott célkitűzésekre: Budapest szelektív fejlesztésére az iparkitelepítéssel és az iparfejlesztés adminisztratív megakadályozásával, az Alföld és Dél-Dunántúl iparosítási programjára, vagy a szénbányászati térségek racionalizálási, ipartelepítési terveire.

Ezek az iparfejlesztésre alapozódó területfejlesztési programok jórészt csak az *extenzív* irányú bővítést tartalmazták, pontosabban a munkahelyek számának szaporítására vagy felszámolására /Budapest szelektív fejlesztésének igénye a fővárosban a már jelentkező munkaerőhiány időszakára esett/ korlátozódtak. Nem fogalmazták meg azt a célt, hogy a fejleszteni kívánt területre *korszerű* ipari struktúra kerüljön. Ennek tulajdonítható, hogy például az iparosítási programon „átesett” Alföld ma is az elmaradott térségek közé tartozik. Ugyancsak teljességgel hiányzott a területfejlesztési programokból az irányítás-ellenőrzés-döntéshozás funkcióinak decentralizálására irányuló törekvés. A területfejlesztési program nem vette figyelembe, hogy az elmaradott térségekbe vagy a közép- és kisméretű településekbe telepített ipari munkahelyek túlnyomó része távoli nagyvárosi központú vállalatok részlegeihez tartozik (*l. táblázat*).

Az egyes térségekre jellemzővé vált „részlegipar” pedig gyökértelen maradt, nem gerjesztett további fejlesztést a térségben, és helyzete gyorsan elbizonytalanodott a kedvezőtlené váló közgazdasági helyzetben. Nem véletlenül jellemezték ezt az iparosítási programot gyarmatosításként. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a területfejlesztési programok csupán megfogalmazott és jórészt papíron maradt programok voltak. A területi politika valójában nem érvényesülhetett az ágazati politika mellett, főképpen nem azzal szemben. A területfejlesztés nem rendelkezett önálló pénzügyi eszközökkel. (Például az 1970-es években létrehozott Területfejlesztési Alap az ipari beruházásoknak mindössze 1%-át tette ki, és az összes beruházásoknak csak 4-5 %-át orientálta. Néhány év elmúltával a Területfejlesztési Alap meg is szűnt. Eredményeket, sikereket akkor könyvelhetett el, amikor a területi politika célkitűzései teljességgel egybeestek az iparfejlesztési programmal.) Az extenzív fejlesztés utolsó, konjunktúrális fázisában, az ipar a szabad erőforrások, elsősorban a munkaerő, utáni vadászatban jutott el az ország eldugott csücskeibe is. A területi dekoncentráció mértékét már a szakemberek is vitatták, és ők maguk szűkítették a fejlesztésre kijelölt települések körét.

Nem véletlen, hogy a területfejlesztési program nem foglalkozott az irányítás területi decentralizációjával, hiszen az iparpolitika is újabb és újabb centralizációs hullámot indított el, a hatvanas évek közepén egyharmadával csökkentve a vállalatok addigi számát, és a későbbiekben is támogatva a nagyvállalatok beolvasztási törekvéseit.

1. TÁBLÁZAT

A megyén kívüli központokból irányított ipar a dél-alföldi megyék iparában, 1982
(The role of industry managed from centres outside the county in the industry of
counties in the Southern Great Plain, 1982)

4. Megyék	1.	2.	3.
Bács-Kiskun	59,1	52,4	88,5
Békés	47,1	33,1	70,3
Csongrád	30,3	24,2	80,0
Szolnok	34,5	26,7	77,4

1 = A megyén kívüli központokból irányított dél-alföldi ipari telephelyeken dolgozók aránya a megye összes ipari dolgozójából (%)

2 = A budapesti vállalatok helyi telephelyein dolgozók aránya a megye ipari dolgozói között (%)

3 = A megyén kívüli központokból irányított iparban a budapesti részarány (%)

Forrás: A KSH nem publikált ipari telephelyi adatai, 1982.

1. Proportion of workers at work places managed from centres outside the county in all the industrial workers of the county (%)

2. Proportion of workers at the local seats of Budapest-centred companies in all industrial workers of the county (%)

3. Share of Budapest in industry managed from centres outside the county (%)

4. Counties

Végül is tehát, az iparpolitikának megfelelően és a területfejlesztési politikának nem ellentmondóan, az ipari termelés soha nem látott méretekben terjedt szét az ország területén, az irányítás-döntéshozás viszont egyre centralizáltabbá vált. A centralizáció nemcsak az irányításra, hanem a termelés dinamikus elemeire, illetve a központok működéséhez nélkülözhetetlen, némileg korszerűbb infrastruktúrára is vonatkozott.

A szellemi potenciál, és az iparhoz szorosan hozzátartozó tercier ágazatok területi centralizációja ennek az iparfejlesztési politikának volt az egyenes következménye. Még valamit érdemes megjegyezni: az ipari potenciál döntő része természetesen a nagyobb városokba összpontosult (egy akkori vizsgálatunk 78-ra tette azoknak a településeknek a számát, melyek nemcsak az ipari termelés, hanem az irányítás szempontjából is jelentősnek voltak tekinthetők). Hogy valójában az iparosodó települések, térségek között milyen különbségek alakultak ki, azt legkevésbé sem a területfejlesztési politika határozta meg, hiszen — mint említettük — a területfejlesztéssel foglalkozó intézmények meglehetősen szerény eszközökkel rendelkeztek.

A térbeli gazdasági differenciálódás elsősorban az ipari minisztériumok nagyberuházásainak (amelybe lényeges beleszólása volt az erős alku-pozíciókkal rendelkező nagyvállalatoknak) és a vállalatok saját fejlesztéseinek, valamint az állami támogatási és elvonási rendszernek a függvénye volt.

A redisztribúciós folyamatnak, mely a jól működő vállalatoktól elvonta az átlagon felüli nyereséget, a ráfizetéses, gazdaságtalan vállalatokat pedig — legalábbis fennmaradásuk mértékéig — támogatta, területi szintű kiegyenlítő illetve differenciáló hatását még máig sem ismerjük pontosan. Az azonban nyilvánvaló, hogy ezek a beavatkozások, nem pedig a területfejlesztésre fordítható beruházások, játszották a meghatározó szerepet a területi különbségek kialakulásában.

Az ipar jelenlegi összehúzódása

Az ipari munkahelyek, az iparban foglalkoztatottak száma jelenleg fogy. Ez a tendencia nem újkeletű: már a 60-as évek végétől kezdődően regisztrálták a budapesti ipari létszám csökkenését, ezt követték a nagyvárosok és az iparilag fejlett térségek, majd a visszaesés jellemzővé vált az ország minden részére, beleértve a kis és nagy településeket egyaránt.

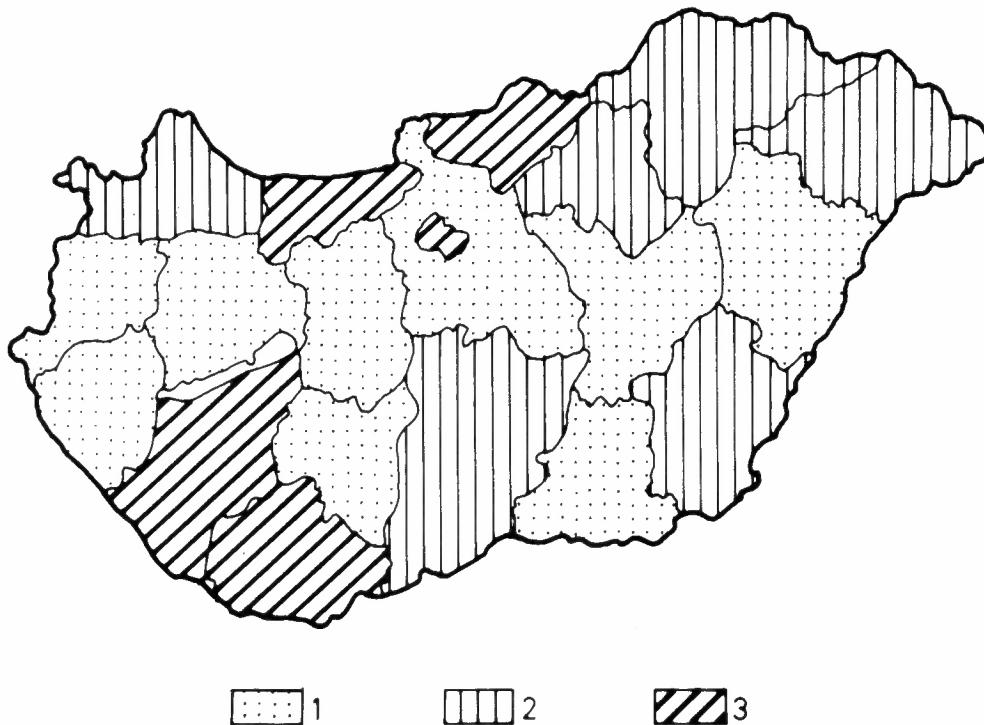
A létszám apadásának azonban különböző okai voltak: a 70-es években és a 80-as évek elején az ipart a gazdaság többi szektoránál jobban sújtó munkaerőhiány (pontosabban más ágazatok vonzóbb munkafeltételei) vezetett a létszám csökkenéséhez. A helyzet a 80-as évek végétől megfordult. A gazdaságtalanul termelő vagy eladhatatlan termékeket gyártó vállalatokat bezárják vagy a termelés méreteit, következésképpen a munkahelyek számát is drasztikusan csökkentik. Ma az iparban tartják nyilván a legnagyobb arányú munkanélküliséget.

1982 és 1990 között közel 300 ezer fővel, vagyis 20%-kal (1989 és 1990 között 106 ezer fővel) csökkent az iparban foglalkoztatottak száma. Az ipar összehúzódása először a „szocialista” keretek között túlfelzárkózott bányászatban és kohászatban indult meg (24,2%-kal, illetve 21,1%-kal csökkent a két ágazatban foglalkoztatottak száma 1988 és 1990 között). Majd a KGST, főleg a szovjet piac összeomlása vezetett a gépipar és a vegyipar 40%-os termeléseszkövesítéséhez, illetve létszámleépítéséhez (a gépiparban 80 ezer fővel).

A termelés visszaesés, az infláció, a munkanélküliség végülis a hazai fogyasztás erőteljes beszűkülését eredményezte, amely a könnyű- és az élelmiszeripar termeléseszkövesítéséhez, illetve újabb elbocsátásokhoz vezetett. A többszáz ezer ipari munkahely felszámolásával a betöltetlen állások egyre inkább összezsugorodó kínálata áll szemben. 1990 októberében kevesebb mint 17 ezer állást kínáltak.

Az ipar visszaszorulása egyben területi különbségeket is jelez; vannak ugyanis olyan térségek, városok, ahol a munkanélküliség mértéke és gyors növekedése miatt területi válságról beszélhetünk (1990-ben 10%-ot meghaladó munkanélküliség alakult ki Nyírbátorban, Szerencsen, Vásárosnaményben, Fehérgyarmaton, Mezőkovácsházán, Csengeren és Biharkeresztesen — valamennyi település az ország keleti részén fekszik) (1. ábra).

Kétségtelen, hogy az iparban az elmúlt években is tömegével nyíltak új vállalatok; még a fentebb említett válságtérségekben is növekszik a vállalatok, az ipari társulások, köztük főként a kft-ék száma. Az új vállalat alapítások Budapestre és a környező megyékbe összpontosulnak (2. ábra).

1. ÁBRA

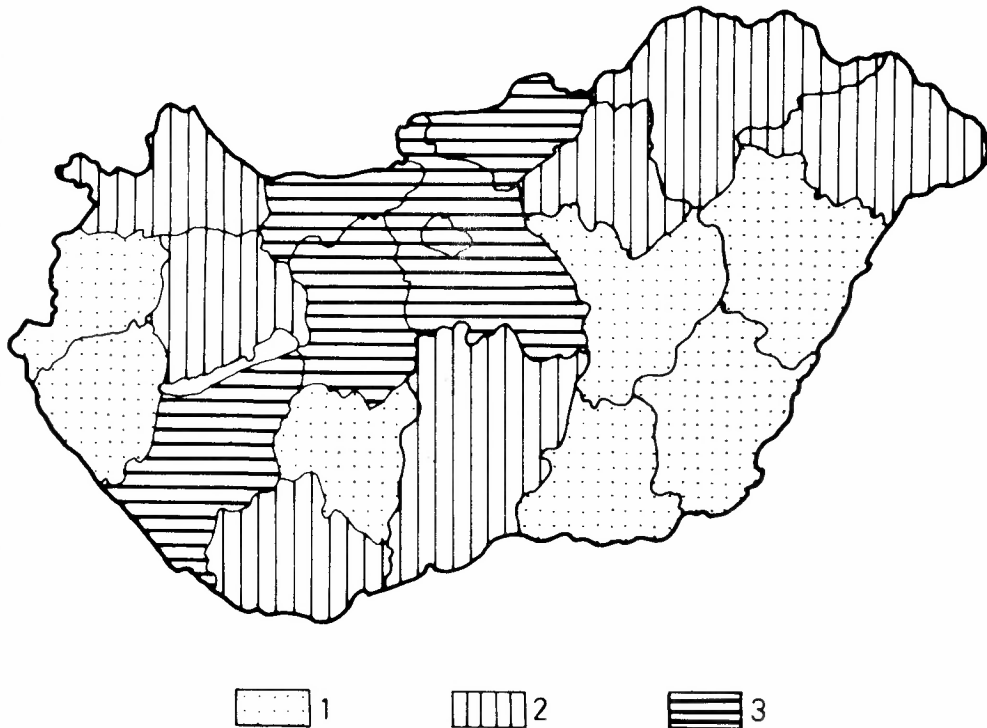
*Az ipari foglalkoztatottak számának csökkenése 1982-1990 között
(Decrease of industrial employees between 1982-1990)*

Jelkulus:

1 = 10,1–15,0%

2 = 15,1–20,0%

3 = 20,1 – %

2. ÁBRA

Az ipari szervezetek számának növekedése 1982–1990 között
(The increase of industrial organizations between 1982–1990)

Jelkulcs:

1 = 300,0 – 400,0 fő (people)

2 = 400,0 – 500,0 fő

3 = 500,0 – fő

Az új vállalatok nagyrésze kisméretű, amelyek lehetnek ugyan sikeresek, de semmiképpen sem nyújtanak elegendő munkahelyet a nagyvállalatoktól tömegesen elbocsátott munkaerő számára (számításaink szerint két év alatt, vagyis 1989 és 1990 között, az 5 ezer főnél többet foglalkoztató iparvállalatoktól közel 35 ezer főt küldtek el). Az ipar összehúzódását nemcsak a létszámcsökkenés bizonyítja, hanem a termelés abszolút és relatív visszaesése is (2. és 3. táblázat).

2. TÁBLÁZAT

*Az ipari hozzáadott érték (GDP) tényleges és várható változása
(Real and expected changes in industrial GDP)*

1. Év	2. Mrd Ft(összehasonlító áron)
1988	355,0
1989	344,1
1990	312,1
1991	286,2
1992	280,3
1993	286,5
1994	295,9

Forrás: Ipar- és kereskedelempolitikai koncepció, (1991–1994) IKM, Budapest, 1991.

1. Year 2. Billion HUF (at comparable prices)

3. TÁBLÁZAT

*Az ipar részesedése a gazdaság bruttó termelési értékéből, %
(Share of industry from GDP)*

1. Ágazat	1989	1990
2. Ipar+építőipar	62,9	60,2
3. Mezőgazdaság	15,3	14,6
4. Egyéb	21,8	25,2
	100,0	100,0

Forrás: Ipari és kereskedelmi koncepció, Az 1988–90-es évek értékelése, IKM, Budapest, 1991.

1. Sector 3. Agriculture
2. Industry + construction industry 4. Other

Nem kétséges, hogy a magyar gazdaság új struktúrája van kialakulóban, melyben a szolgáltatásokat — ezeken belül is a gazdasági szolgáltatásokat — a dinamikus növekedés jellemzi, az ipar pedig folyamatosan veszít a súlyából. Jelentős változások indultak el, melyek nyilvánvalóan át fogják formálni a magyar gazdaság, az ipar múltbeli térszerkezetét. E folyamatnak azonban jelenleg még csak az első, szerény jeleit tapasztalhatjuk. Az ipari foglalkoztatottak területi meg-

oszlásának arányai alig változtak a közelmúlt éveiben (az 1980-as állapothoz viszonyítva); csökkent Budapest, Borsod-Abaúj-Zemplén és Komárom megye részaránya, mégpedig eléggé egyenletes mértékben a többi megye javára. 1985 és 1989 között ugyanis — tulajdonképpen nem meglepő módon — az alföldi, a nyugat-magyarországi kevésbé iparosodott megyék, illetve Budapest termelési eredményei növekedtek.

Az 1990. évi vállalati „toplista” (Figyelő, 1991. július) új jelenségekre hívta fel a figyelmet: a legeredményesebb 25 iparvállalat (vagyonarányos eredmény alapján) között jóformán nem szerepeltek nagyvállalatok (kivételt egyedül az OKGT jelentett, amely első helyen állt a nettó árbevételt tekintve, eredményessége alapján pedig hatodik volt). A 25 vállalat közül 13 az élelmiszeriparhoz, 5 a könnyűiparhoz, és csak 3 tartozott a gépiparhoz (többségük távol áll a csúcziparoktól). Az említett 25 legsikeresebb vállalat közül csupán hétnek van a központja Budapesten.

Budapest iparirányító szerepe — a több telephelyes vállalatok központjai és vidéki telephelyei módosuló arányainak, illetve az új vállalkozásoknak tulajdoníthatóan — csökken. Ugyanakkor azonban még nem fedezhetők fel a jelei más ipari központok köré formálódó új ipari körzetek kialakulásának. Budapest „centrum”-funkciója javarészt egyre inkább abban nyilvánul meg, hogy a gazdaság új motorja, nevezetesen a szolgáltató szektor, itt működik a legdinamikusabban: Budapesten dolgozott 1989-ben a szolgáltató szektorban foglalkoztatottaknak 36,6%-a, a nem anyagi jellegű szolgáltatásban pedig 42%-a. Míg Budapesten a szolgáltatásokban 2,5-szer többen dolgoznak, mint az iparban, addig Fejér, Komárom, Veszprém, Borsod-Abaúj-Zemplén, és Nógrád megyében az iparban dolgoznak többen, mint a szolgáltatások területén. A csúcstechnológiát képviselő korszerű iparágazatok, melyek a dinamikus kisvállalkozások, és a egyes vállalatok, főként Budapesten és környékén tevékenykednek. Ebben nagy szerepe van a lényegesen fejlettebb szolgáltató szektor itteni jelenlétének is.

Az ipar területileg differenciált, de általános összehúzódásából levonható következtetések

Hosszú évtizedeken keresztül — mondhatni a legutolsó időkig — az ipar a gazdaság motorja volt Magyarországon. A kérdést a következőképpen kell feltennünk: Vajon Magyarország gazdasági fejlődése — a fejlett világra jellemző tendenciákat követve — eljutott-e már az ún. „posztindusztriális” korszakba, amikor az ipar természetszerűleg fokozatosan visszaszorul? Vagy nem másról van-e szó, mint a szocialista gazdaság átfogó válságáról, illetve a két rendszer közti „csere” által kiváltott átmeneti visszaesésről? Ez utóbbi esetben elképzelhető, hogy a várt gazdasági stabilizálódás egyben az ipar újbóli fellendülését is magával hozza?

A kérdés érdemleges megválaszolása nem lehet közömbös a területfejlesztési politika szemzőgéből sem, hiszen ennek egyben arra is választ kellene adnia, hogy az ipar milyen szerepet tölthet be a jövőben a területfejlesztésben.

A posztindusztriális fejlődésről

A 70-es évek második felétől gyakorlatilag az összes fejlett tőkés ország szenvedett a növekvő munkanélküliségtől, a munkahelyek egyre nagyobb számú megszűnésétől, és a krónikus inflációtól. E folyamatok váltották ki a gazdaság átstrukturálódását és tömeges térbeli átrendeződését. Az 1970-es években az USA ipari kapacitásának hatalmas méretű racionalizálása indult meg, és hasonló folyamatok zajlottak le Anglia régi ipari térségeiben is. Az Észak-Amerikában és Nyugat-Európában kialakult gazdasági átrendeződést sokan a dezindusztrializáció folyamatként értékelték, amit gyakorlatilag a tradicionális iparágak jelentős visszaszorulásával vagy eltűnésével magyaráztak. Különösen látványos átrendeződés volt nyomon követhető a nagyvárosi gazdaságokban. A dezindusztrializáció gondolata azokat az elméleteket erősítette, amelyek a nagyváros életét és fejlődését függetlenítették az ipar szerepétől.

A 80-as években azonban már az új növekedési hullám jelei voltak tapasztalhatók. Új iparok honosodtak meg, amelyek tevékenysége a csúcstechnológia alkalmazására épült. Eközben a nagyvárosok hivatali és szolgáltató funkciója is robbanásszerűen bővült, és nem egy nagyvárosban e funkciók uralják ma a foglalkoztatás főbb típusait.

Kétirányú, egymással szembehelyezkedő és egymással vitázó elméletrendszer bontakozott ki. Az egyik hipotézis a posztindusztriális társadalomról, és ennek megfelelően a posztindusztriális városról beszél. E nézet szerint a gazdasági szervezet új információs termelési módja alakul ki. Nézetük szerint a jelenkori kapitalizmus minőségileg új szakaszába lépett, aminek jelei a gazdaságban az üzleti és szolgáltató funkciók uralkodóvá válása, a bank- és pénzügyi tevékenység tömegessé válása, az értelmiség növekvő szerepe, az információáramlás kibővülése. E jelek különösen gyorsan szaporodnak a nagyvárosok életében. A gazdaság városi fejlődésének motorja tehát már nem az ipar, hanem más, attól független tevékenységek.

A másik nézet szerint viszont az ipari termelési rendszer változása játszik alapvető szerepet a nagyvárosi központok növekedésében, az újratermelésben, a stagnálásban vagy a visszaesésben. A modern metropolisz létrejötté a kapitalista ipari termelés logikájából következik. Kétségtelen, hogy a gazdaság, a nagyváros struktúrája átalakult, a tradicionális ipari ágazatok szerepe lényegesen visszaszorult, azonban az új tevékenységek túlnyomó része (adminisztráció, bank, biztosítás, a pénzügyi szolgáltatások, a hirdetés stb.) ráépül az ipari termelés világméretű rendszerére. Az ipari termelés új szervezeti rendszerét egy új, funkcionálisan hierarchikus struktúra létrejötté, a rendszer növekvő rugalmassága, és a vállalati szervezeti formák változatosága jellemzi. (Beszélhetünk tehát a kapitalista ipar késői korszakáról — minőségileg megkülönböztetve ezt a korábbi időszak jellemzőitől –, de e korban is az ipar lesz a gazdaság és egyben a nagyváros fejlődésének motorja.)

A válság — a szocialista gazdaság (ipar) válsága — az ipar nehézségei — az átmeneti időszak nehézségei

Könyvtárnyi irodalom szól a szocialista gazdasági modell életképtelenségéről, szükségszerű összeomlásáról. A válságot külső és belső körülmények egybeesése váltotta ki: az autarch szemléletű, a nehézipar dominanciáján alapuló iparfejlesztési politika, a szervezeti rendszer merevsége és centralizációra való hajlama, az innováció-, a verseny hiánya, az állami tulajdon visszahúzó szerepe stb., illetve az önálló kontextust alkotó szocialista vilárendszer összeomlá-

sa, a KGST megszűnése, továbbá a szovjet piac beszűkülése és bizonytalanná válása, a szocialista pénz- és árrendszer felbomlása stb.

Az új társadalmi-gazdasági rendszerben, amikor is Magyarország, a többi közép-kelet-európai országgal együtt, közvetlen kapcsolatba került a fejlett piacgazdaságokkal, a szocializmusból örökölt ipar nem állja a versenyt a világpiacon és — a szükséges feltételek hiányában — nem, vagy csak roppant nehézségek közepette képes a megújulásra.

Az ipar jelenlegi technikai-technológiai szintjén előállított termékek egyre kevésbé eladhatók. A Szovjetunió, a legfőbb eddigi vásárló, fizetése képtelen, de az is kétséges, hogy most már — konvertibilis valutáért és a világpiachoz igazodó árakon — egyáltalán keresné-e a magyar árukat. A kelet-európai országok vásárlóereje is meggyengült, a kétoldalú kereskedelem kiszélesítését nehezítik a párhuzamos kapacitások. (Figyelembevéve az adottságokat és az elmúlt rövid időszakot, a magyar ipar jelentős eredményeket könyvelhetett el a konvertibilis export növelésében. A rubelviszonylat 1987. évi 50,4%-os aránya 1990-ben 27%-ra csökkent, a konvertibilis viszonylat 49,6%-os aránya ennek megfelelően 73%-ra nőtt. Vagyis a konvertibilis export volumene 1987 és 90 között 41%-kal nőtt.)

Az ipart tehát új vágányokra kellene állítani, ehhez azonban javarészt hiányzanak a szükséges eszközök. Nyomasztó a hazai tőkehiány (illetve a tőkéhez való hozzájárítás követelményei a többség számára teljesíthetetlenek), a külföldi tőke beáramlását pedig kedvezőtlen külső és belső körülmények gátolják. Az állam korábbi megkülönböztetett figyelme az ipar iránt megszűnt, a gyötrő államadósság, a költségvetés növekvő hiánya és a gazdaság más területein is halmozódó feszültségek miatt. Az államnak egyébként — a redisztribúciós rendszer egyre szűkülő mozgásteré következtében — nem is lenne a korábbiakhoz hasonló lehetősége az ipar támogatására. (Az iparban 1989 és 1990 között a költségvetési elvonások kb. 10%-kal növekedtek, a támogatások 12%-kal csökkentek. 1990-ben 100 millió Ft elszámolt elvonásra csupán 4,6 millió Ft támogatás jutott. Az utóbbi évek ipari beruházásaiban erőteljesen csökkent a központi beruházások aránya, kisebb mértékben a vállalatok, nagyobb mértékben a lakosság magánberuházásainak javára.) (4. táblázat)

4. TÁBLÁZAT

*Az ipari beruházások összetételének változása
a beruházók szerint Budapesten, %
(Changes in the composition of industrial investments
in Budapest, %)*

	1980	1985	1989
1. Központi	48,5	38,9	27,1
2. Vállalati	47,9	50,6	59,1
3. Lakossági magán beruházások	3,6	10,5	13,8

Forrás: Budapesti Statisztikai Évkönyv, 1989.

1. Central
2. Entrepreneurial/company
3. Private investments of the population

Melyik — az előbb említett — kettő közül?

Mint az előbbieken már utaltam rá, lehet látni az új gazdasági struktúra kialakulásának, a szolgáltató szektor — és ezen belül is a nem anyagi jellegű szolgáltatások — előretörésének bizonyos jeleit, elsősorban Budapesten. Kétségtelen, hogy a mozgékony kisvállalkozások és a helyét megfontoltan kereső külföldi tőke szívesebben fektet be a szolgáltatások területén, mint az iparban.

Mindezeket figyelembe véve, a magam részéről inkább annak az állásfoglalásnak adnék hangot, mely szerint a magyar gazdaság jelenleg nincs a posztindusztriális szakaszban, iparának visszaszorulását elsősorban a szocialista gazdaság fejlődésképtelenségéhez, és az átmenet nehézségeihez lehet kötni. Állításomat arra alapozom, hogy a posztindusztriális korszak a legfejlettebb piacgazdaságokat érte el és hatotta át, melyekben az ipar a legkorszerűbb termékeket állította elő, eladhatatlan mennyiségben. Véleményem összhangban van azokéval, akik szerint ezekben a fejlett országokban sem az ipar eltűnése lett a változások folyamánya, hanem a korszerű ágazatok előretörése következett be a tradicionális ágazatok rovására, illetve ennek alapján ment végbe az ipar térbeli átrendeződése.

Magyarország ipara meglehetősen közepes fejlettségű, szerkezetében csak igen kevés nyoma van a csúcstechnológia alkalmazásának, uralkodóak még a tradicionális ágazatok, a térbeli átrendeződés még nem következett be.

Előrelátható, hogy a külföldi tőke fokozódó beáramlása, a gazdaság — lassú — stabilizálódása az ipart is meg fogja erősíteni. Az ipar fejlődése azonban már nem a korábbi nyomon fog haladni, de nem is a legfejlettebb országét fogja követni. Magyarország nyilván a fejlett világ peremére fog kerülni; ide az az ipar jut el, amelyik kiszorul a legfejlettebb országok gazdaságából. Még ehhez a fejlődéshez is hiányosak azonban a hazai feltételek. A rendelkezésre álló munkaerő jórésze — mely egyébként már közel sem olyan olcsó, mint a korábbi években — képzetlen és tanulatlan, képtelen a gyors váltásra. Az infrastruktúra elmaradott, hiánya különösen vidéken teszi úgyszólván lehetetlenné az új iparok letelepedését. Magyarország mindezek mellett is egyelőre tartani tudja korábbi előnyét a többi kelet-európai országgal szemben, sőt — viszonylagos belső stabilitásával — ezt még növelni is képes.

Az ipar várható szerepe a területfejlesztésben

A területfejlesztés alapvető célja a kiegyensúlyozott területi fejlődés elősegítése. Ennek érdekében két fő területre koncentrálja erőfeszítéseit: a gazdaságfejlesztésre (éspedig közvetlenül a gazdaságfejlesztésre vagy a gazdasági fejlődés feltételeinek megteremtésére), illetve a természeti értékek megőrzésére.

Nyilvánvaló, hogy a *területfejlesztési politika a gazdaságnak azt az elemét emeli ki, amely éppen megfelel az ország gazdasági fejlettségének*. A fejlett tőkés országok II. világháború utáni területfejlesztésében majdnem olyan központi helyet töltött be a „centralizáltan decentralizált” iparfejlesztés, mint ahogyan azt a szocialista országok területfejlesztési programjaikban meghirdették (de kevésbé valósították meg). A fejlett piacgazdaságok későbbi területfejlesztésének gazdaságfejlesztési stratégiájában ugyan az ipar veszített jelentőségéből, de korántsem

tűnt el (speciális válságterületek, bezárással fenyegető vállalatok, az újonnan letelepedő vállalatok állami támogatása; az innováció-orientált területi politika az ipari folyamatok és az új termékek térbeli elterjedésének segítésére). Ez utóbbi programok félsikere és kis hatékonysága miatt helyeződött át a területfejlesztésben a hangsúly a belső erőforrásokra támaszkodó programok támogatására, illetve az új növekedési centrumok létrehozására (innovációs, ipari, technológiai, tudományos parkok építése, technopoliszok fejlesztése). Ezek a programok nem építenek explicite az iparfejlesztésre, de nem is zárják ki annak lehetőségét.

Valójában erről van szó a magyar célok (a gazdaság átalakításának támogatása a válságövezetekben, a centrum—periféria feszültségek enyhítése, önerős fejlődés, adottságokon alapuló fejlesztés, a határmenti együttműködés támogatása stb.) eseteiben is — az ipar lehet (és lesz) a területfejlesztés egyik eleme.

A területfejlesztésnek azonban alapvetően megváltoztak a lehetőségei és az eszközei az iparfejlesztés elősegítésére. A redistribúciós rendszer szűkülése elméletileg is lecsökkenti a kormány beavatkozási lehetőségeit az erőforrások átrendezésében. (Mindenesetre tény, hogy ezidáig sem a területfejlesztés érdekében csoportosították át a beruházásokat.)

Az eladósodott ország gazdasága válságban van, az új értékek termelése csökken. Ebben a helyzetben a területfejlesztésre fordítható keretek még inkább korlátozottak (1991-ben mindössze 1,5 Md Ft volt).

A vállalatok önállósodásával, az állami szektor visszaszorulásával is csökken az állam közvetlen beavatkozási lehetősége a gazdasági folyamatokba (pl. olyan intézkedések rákényszerítése a vállalatokra, melyek sértik azok érdekeit).

Ugyanakkor — a válság kiszélesedése folytán — az ország egyre nagyobb térségei igénylik az azonnali beavatkozást (a növekvő munkanélküliség okozta feszültségek), ez — figyelemmel a területfejlesztésre fordítható szűkös forrásokra — úgyszólván lehetetlenné tesz bármiféle hosszútávú gondolkodást, tervezést (a feladat: munkahelyteremtés bármi módon és azonnal).

Megítélésem szerint a területfejlesztés teendői négy fő körbe sorolhatók (ezek mind egyszerre jelentenek célokat és térségeket is), melyek keretében az ipar különböző szerepeket fog betölteni.

A térbeli polarizálódással szemben ható területfejlesztési program

Ez elsősorban olyan hálózati infrastruktúra-fejlesztést jelent, melynek révén az ország elmaradottabb területei eredményesebben kapcsolódhatnak bele az ország vérkeringésébe, a perifériák szorosabban kötődhetnek a centrumokhoz. Ennek a fejlesztésnek a része lehet az a széleskörű oktatási és átképzési program, mely a fejletlenebb területek aktív népességét is alkalmassá teheti arra, hogy a korszerű gazdaságban munkát találjon. Ez a program nem irányul közvetlenül az iparfejlesztésre, de hozzájárul azoknak a feltételeknek a létrehozásához, melyek előnyösé tehetik az ipar letelepedését és működését.

A területi szélsőségeket csökkentő, a súlyos területi feszültségeket csillapító területfejlesztési programok

Ennek a célnak kétféle megközelítését lehet számba venni: a gazdaság fejlesztése, stabilizálása a térségen belül, illetve a népesség mobilizálódásának (elingázás, elvándorlás) elősegítése.

Az ipar — munkahelyteremtő szerepével — fontos része a helyi gazdaságfejlesztésnek. Elsősorban a helyi központú, korszerű vállalkozásokat kell segíteni, mert ezek meggyökeresedése és innovatív jellege hosszú távon is hatékonyabban mozdítja elő a térség fejlődését.

A kistérségi integrációs törekvések támogatása

E fejlesztési irány gyakorlati megvalósítása igen kívánatos lenne, a fejlett nyugat-európai országokban is jó eredményeket értek el vele. Magyarországon — legalábbis egyelőre — még alig találkozhatunk ilyen jellegű törekvésekkel. A helyi közösségek csak most ismerik fel és fogalmazzák meg saját érdekeiket és kísérelnek meg valódi közösségekké válni. Ez a folyamat azonban sokkal inkább a korábban adminisztratív módszerekkel összekényszerített településeggyüttesek szétválására hat, semmint a hasznos kistérségi integrációra. Az önkormányzatoknak előbb át kell érezniök, hogy számos égető problémájukat nem képesek saját erőből megoldani, és csak ennek felismerését követően fognak — érdekeiket követve — a szomszédokhoz fordulni, kooperációt kínálva, segítséget várva.

Egy-egy nagyobb méretű iparvállalat, vagy a kis- és középvállalkozások ipari körzetté (erre példák vannak Olaszországban és Franciaországban) formálódása jelentős mértékben hozzájárulhat a kistérségek célszerű integrálódásához. Ezt a folyamatot azonban aligha lehet a területfejlesztés eszközeivel támogatni.

Növekedési centrumok kialakítása

A növekedési centrumok (innovációs, ipari, tudományos parkok, technopoliszok) tervei már nem arra, az idők folyamán illúzióknak bizonyult elméletre épülnek, hogy egy-egy központ külső erővel történő fejlesztésének hatásai később automatikusan szétterjednek a központ környezetében. A fejlesztés kifejezetten a centrumok érdekében megy végbe, abban a reményben, hogy a megfelelő feltételeket létrehozva, az ember elérheti innovatív, alkotó képessége maximumát.

A növekedési centrumok a kutatás – fejlesztés – csúcstechnológián alapuló ipari termelés, és az ezeket a tevékenységeket magas színvonalon kiszolgáló tercier szektor együttesét foglalják magukba.

A területi rendszer logikájával nem ellentétben, hanem azzal egyirányban haladva, kell segíteni a régi növekedési centrumok fejlesztését, az új növekedési centrumok kialakulását, annak szem előtt tartásával, hogy ezek kapcsolódjanak bele a nemzetközi vérkeringésbe, a fejlett európai városhálózatba. Erre jelenleg elsősorban Budapestnek van esélye. Sikere esetén elképzelhető, hogy Magyarország ezen keresztül olyan előnyök birtokába juthat, melyekből (például egy területileg differenciált adórendszer beiktatásával) a korábbiaknál többet profitálhatnak az ország elmaradott térségei is. Nem kétséges egyben, hogy a növekedési centrumok fejlesztésének következményeként felgyorsul a térbeli differenciálódás is.

Irodalom

- Barta Gy. (1987) A termelés térbeli szétterjedése és a szervezet területi centralizációja a magyar iparban, *Tér és Társadalom*, 2.
- Barta Gy. (1990) Centrum-periféria folyamatok a magyar gazdaság területi fejlődésében? Tóth J. (szerk.) *Tér-Idő-Társadalom*, MTA. RKK, Pécs.
- Gyenei M. (1990) Feszültségoldó kampányok a településpolitikában, Kandidátusi értekezés.
- Inzelt A. (1988) Rendellenességek az ipar szervezetében. *Időszerű Közgazdasági Kérdések*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai J. (1989) Régi és új ellentmondások és dilemmák, *Gyorsuló Idő*, Budapest, Magvető.
- Scott, A.J. (1988) *Metropolis: from the division of labor to urban form*, University of California Press.
- Stöhr, W.B. (1987) A területfejlesztési stratégiák változó külső feltételei és új koncepciói, *Tér és Társadalom*, 1.
- Voszka É. (1988) Reform és átszervezés a nyolcvanas években, *Időszerű Közgazdasági Kérdések*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ipari és kereskedelmi koncepció, Az 1988–1990-es évek értékelése, IKM, Budapest, 1991.
- Ipar- és kereskedelempolitikai koncepció 1991–1994, IKM, Budapest, 1991.

THE ROLE OF INDUSTRY IN THE „SOCIALIST” ECONOMIC- AND REGIONAL DEVELOPMENT POLICY

The situation was easily assessable, and the tasks were clear for the regional experts of the *socialist era*: industry (autarchy and over-emphasized defence objectives gave priority to heavy industry) was the engine of economic development policy, which was also based on industrial development. It must be added, that little attention was paid on details. In stead of developing a structurally well-balanced and efficient regional policy which meets the characteristics of different regions and then can be fitted into an organic regional economy, the primary objective was to increase the number of industrial workplaces.

Extensive approach, which put the sign of equality between development and physical extension, got into trouble already in the 1970s. How can the decreasing number of industrial employees, and the decreasing pace of the development of industrial production be interpreted? These were the signs of the crisis of socialism, and the exhaust of resources, the decrease of free labour and the lack of capital became characteristic.

Besides all these phenomena, industry had preserved its special role in regional development policy all the time, though the importance of industry was handled and interpreted in a more tinged way in the whole society.

The *present* situation of industry is characterized by overall decline: industrial capacities are becoming limited, the number of people dismissed from industry is unstopably increasing, the extensive markets of our industrial products are lost, and new markets are difficult to find, industrial production is decreasing both in absolute terms and also as compared to the national income.

What is the present case then now? What we are faced is the temporary crisis of industry, which follows from the transitional character of our socio-economic development? Or probably, Hungary has also got into the phase of post-industrial development, where industry loses its previous role?

Answering these questions is indispensable to elaborate the new regional-development policy, because regional development always has to use the most modern and dynamic elements of socio-economic development.

Translated by J. Mészáros